

13. **Кулаковський П.** Руська (Волинська) метрика: назва, склад, характер / П. Кулаковський // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 1996. – Вип. 1. – С. 58–71.
14. **Лаппо-Данилевський А. С.** Очерк русской дипломатики частных актов. Лекции, читанные слушателям «Архивных курсов» при Петроградском Археографическом институте в 1918 году / А. Лаппо-Данилевский. – Пг., 1920.
15. **Мицик Ю.** З джерел до історії Волині XVI–XVII ст. / Ю. Мицик // Наукові записки. – Острог, 1999. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 33–42.
16. **Пташицкий С. Л.** Описание книг и актов Литовской метрики / С. Л. Пташицкий. – СПб., 1887.
17. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводство). 1569–1673 / упоряд.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков [та ін.]; передмова Патриції Кенеді Грімстед. – К., 2002.
18. **Святець Ю. А.** Перша книга записів Руської (Волинської) метрики у складі фонду Литовської метрики / Ю. А. Святець // Осягнення історії: зб. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя / гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 461–473.

Надійшла до редколегії 14.01.2013

УДК 94(477.63) «16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Автор статті заснував і очолює протягом 24 років на історичному факультеті ДНУ імені Олеся Гончара науковий воєнно-історичний напрямок з дослідження воєнного мистецтва українського козацтва за перші 150 років його існування (кінець XV – середина XVII ст.). Плідна наукова діяльність цього напрямку перетворила університет на єдиний ВНЗ в Україні, де майже чверть століття розробляється воєнно-історична наука козацького періоду. У статті автор знайомить читача з методологією дослідження найяскравішої сторінки у розвитку українського воєнного мистецтва під час Визвольної війни (1648–1657 рр.) під керівництвом Б. Хмельницького.

Ключові слова: Визвольна війна, Б. Хмельницький, воєнне мистецтво, методологія, українське козацтво.

Автор статьи основал и возглавляет в течение 24 лет на историческом факультете ДНУ имени Олеся Гончара научное военно-историческое направление об исследовании военного искусства украинского казачества за первые 150 лет его существования (конец XV – середина XVII в.). Плодотворная деятельность этого направления превратила университет в единственный вуз Украины, в котором почти четверть века разрабатывается военно-историческая наука казацкого периода. В статье автор знакомит читателя с методологией исследования самой яркой страницы в развитии украинского военного искусства во время Освободительной войны (1648–1657 гг.) под руководством Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: Освободительная война, Б. Хмельницкий, военное искусство, методология, украинское казачество.

The author of the article founded and heads during 24 years on the historical faculty of Oles Honchar DNU scientific military-historical direction on research of the military art of the Ukrainian Cossacks for the first 150 years of his existence (the end of the 15th – the middle of the 17th centuries). The fruitful activity in this direction has turned University

is the only institute of higher education in Ukraine, in that almost a quarter of a century is developed military-historical science of Cossack period. The article introduces a reader with methodology of research of the brightest page in the development of the Ukrainian military art during the Liberation war (1648–1657) headed B. Khmelnytsky.

Key words: the Liberation war, B. Khmelnytsky, military art, methodology, the Ukrainian Cossacks.

Об'єктом даного дослідження є воєнно-історичні аспекти Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (далі – Визвольна війна), а предметом дослідження – воєнне мистецтво у ній, з яким була тісно пов'язана діяльність видатного українського полководця Богдана Хмельницького упродовж 1648–1657 рр.

Вибір об'єкта і предмета дослідження обумовлено існуючою проблемою розробки воєнної історії України козацького періоду. Оскільки воєнна історія названого періоду вивчає й узагальнює досвід минулих козацьких воєн у контексті закономірностей розвитку воєнного мистецтва, то останнє і є нашою метою. Отже, воєнна історія українського козацтва – це історія його воєнного мистецтва.

Враховуючи багатоплановість і складність проблеми, її можна вирішити тільки поетапно, досліджуючи воєнне мистецтво окремих козацьких воєн, битв, боїв. У зв'язку з тим, що **історія воєнного мистецтва України козацького періоду не розроблена і не написана**, автор цих рядків (після завершення тривалої служби в армії) для реалізації цього завдання влаштувався восени 1988 р. науковцем на роботу на історичний факультет ДНУ. Але перші ж наукові студії з цієї проблеми засвідчили, що, **по-перше**, одній людині розробити історію воєнного мистецтва України усього козацького періоду (кінець XV – остання третина XVIII ст.) справа нереальна; **по-друге**, підтвердився постулат Аристотеля, що сутність речей можна зрозуміти лише тоді, коли знаєш їхнє походження і розвиток. Іншими словами, щоб зрозуміти сутність, зокрема, воєнного мистецтва у Визвольній війні, треба розглянути генезис та еволюцію його компонентів (організаційних структур, озброєння та способів збройної боротьби) в контексті виникнення та розвитку українського козацтва. Тому автор визначився з хронологічними рамками своїх досліджень, обравши для цього перший 150-літній період існування українського козацтва (кінець XV – середина XVII ст.), тобто від народження козацтва до смерті Б. Хмельницького. Саме цей період завершується Визвольною війною, яка є однією із яскравих сторінок у воєнній історії України, а дослідження в ній воєнного мистецтва може стати вагомим підсумковим внеском у розробку історії українського воєнного мистецтва, а отже, і в національну воєнну історію¹.

¹Автор цих рядків здійснив розробку компонентів воєнного мистецтва у Визвольній війні і виклав їх у своїх монографіях: **а) озброєння війська та способи збройної боротьби на рівні стратегії, оперативного мистецтва і тактики** – Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. **Кн. перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.**: Наукове видання / Передм. М. П. Ковальського; наук. ред. Ф. П. Шевченко. – Д.: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с. + 3 вкл.: іл.; **б) генезис та еволюція організаційних і етнічних структур козацтва** – Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. **Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: Наукове видання / Передм. Ю. А. Святця; Відп. ред. В. А. Смолій.** – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2007. – 418 с. + 9 вкл.: іл.

За видання останньої монографії частина істориків звинуватила автора в тому, що він припинив дослідження воєнного мистецтва у Визвольній війні і почав **ПІ-АР-итися** речами, які не мають ніякого відношення до воєнного мистецтва, приліпивши штучно цю монографію до першої, назвавши її «**Книга друга**». Ці критики не розуміють, що ця монографія – про доленосну складову воєнного мистецтва козацтва – організаційну структуру. Акцентую на цьому увагу, щоб підтвердити нездатність цивільних істориків досліджувати воєнну історію козацтва.

За висновками Національного військово-історичного музею України, зокрема, його начальника, кандидата історичних наук, полковника Віктора Карпова: ДНУ імені Олесея Гончара є єдиним в Україні ВНЗ, у якому майже чверть століття розробляється воєнно-історична наука, зокрема історія воєнного мистецтва українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. Восени 2013 р. виповнюється 25 років з дня заснування на історичному факультеті ДНУ імені Олесея Гончара воєнно-історичного наукового напрямку з питань дослідження воєнного мистецтва України козацького періоду кінця XV – середини XVII ст.

Методологічне забезпечення дослідження

А). Загальні положення

Воєнна історія – це частина воєнної науки, яка вивчає й узагальнює досвід минулих воєн у контексті закономірностей розвитку воєнного мистецтва. Як сукупність воєнно-історичних знань, воєнна історія має такі складові частини: **історія воєн, історія воєнного мистецтва, історія побудови армії, історія розвитку воєнної техніки (озброєння) та історія воєнної думки**. Крім цих основних п'яти складових воєнна історія має ще спеціальні (допоміжні) галузі: воєнну історіографію, воєнно-історичне джерелознавство, воєнну археографію, воєнну археологію, воєнну географію, воєнну топографію, воєнну статистику тощо. Усі перелічені складові частини та спеціальні галузі взаємозв'язані між собою, але **провідними є історія воєн та історія воєнного мистецтва**. Перша висвітлює у хронологічній послідовності конкретні війни, розкриває їхні специфічні особливості, є фактичною основою воєнно-історичної науки в цілому. Крім того, історія воєн досліджує причини та соціально-економічні умови виникнення кожної війни, руйнівні сили, які беруть у них участь, політичну мету та характер війн, висвітлює сили і плани сторін, хід воєнних кампаній, операцій і боїв, аналізує їхні політичні та воєнні результати, розкриває причини перемог і поразок, вивчає вплив даної війни на розвиток суспільства [1, с. 301].

Історія воєн є основою для вивчення **історії воєнного мистецтва** [10, с. XXXII]. Остання вивчає закономірності змін у розвитку збройних сил (в контексті організаційних структур та озброєння) і способи ведення воєн, операцій та боїв, розкриває їхні соціально-економічні, політичні та технічні основи, виявляє перспективи розвитку воєнного мистецтва. Але історія воєнного мистецтва вивчає не будь-які зміни у складі армій та озброєння, а лише ті, які вагомо впливають на організацію війська та способи ведення воєн, тобто вона вивчає не будь-яку армію чи війну і не кожну битву, а лише ті, з якими пов'язане виникнення нових способів боротьби. **Історію воєнного мистецтва не можна зводити до суми прикладів, бо потрібний аналіз еволюції способів боротьби, який би визначив їхню новизну, перевагу над застарілим. Критерієм нового у формах боротьби є їхній вплив на зміни у стратегії, оперативному мистецтві й тактиці** [6, с. LXVIII]. Не вдаємося до характеристики інших складових частин воєнної історії, оскільки їхні назви розкривають зміст того, що вони досліджують.

У контексті загальної історії воєнного мистецтва – воєнне мистецтво окремої війни (битви) – це теорія та практика підготовки і проведення воєнних (бойових) дій, які реалізуються через стратегію, оперативне мистецтво і тактику [1, с. 140]. Але названі рівні збройної боротьби у свою чергу реалізуються через організаційну структуру війська та його озброєння.

Отже, ми можемо дійти висновку, що воєнне мистецтво у Визвольній війні базується на трьох її компонентах: організаційній структурі війська, його озброєнні та способах збройної боротьби на рівні стратегії оперативного мистецтва і тактики.

Існує загальна фундаментальна проблема, яка полягає в тому, що в Україні донедавна не було своїх національних воєнних істориків, і тому за дослідження цієї проблеми бралися цивільні українські історики. Не маючи вищої військової

освіти, а також досвіду служби в армії на посадах, пов'язаних з теорією і практичною організацією і проведення воєнних (бойових) дій на рівні стратегії, оперативного мистецтва і тактики, вони не могли висвітлити воєнну історію українського козацтва у воєнно-історичному науковому руслі, тобто в контексті його воєнного мистецтва, а лише – в історично-літературних компіляціях. Автор цих рядків вирішує цю проблему у загальному плані шляхом переведення її в площину воєнно-історичного наукового дослідження. Конкретна ж фундаментальна задача в рамках загальної проблеми вирішується шляхом застосування авторських методик і нових методів для дослідження генезису та еволюції етнічних і організаційних структур козацтва та будови війська Запорозьких Січей і держави Б. Хмельницького, а також їхнього озброєння та способів збройної боротьби на рівні стратегії, оперативного мистецтва і тактики. Актуальність і значимість праці полягає в тому, що завдяки дослідженню організаційних та етнічних структур українського козацтва на засадах історико-системного методу та теорії етногенезу Лева Гумільова вдалося отримати відповідь на цілу низку питань, на які до цього часу не могла відповісти українська історіографія та воєнна історія України козацького періоду кінця XV – середини XVII ст.

Повстання Б. Хмельницького, яке він підняв проти польської влади в Україні на початку 1648 р., сприймалося урядом Речі Посполитої як чергове козацьке повстання. У польській шляхти не було сумніву, що воно, як і попередні, буде придушене. Водночас про перемогу повстанців над армією такої могутньої держави, як Річ Посполита, не допускалося навіть думки. І раптом, мов якесь диво, Б. Хмельницький отримує блискучі перемоги над польською армією на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Сучасники тих подій, а пізніше історики шукали відповіді на питання: що забезпечило Б. Хмельницькому такий успіх? Незважаючи на те, що суперечки довкола цього питання точилися упродовж століть, чіткої відповіді на нього так і не було знайдено. **Складність цього питання полягає в тому, що воно забезпечувалося соціальними й етнічними факторами.**

Уперше на один із соціальних факторів з цього питання дав відповідь сучасний польський воєнний історик В. Маєвський [4, с. 115–120], а його ідея за останні 24 роки (1988–2012) була детально розроблена в Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара [7, с. 3–320; 8, с. 3–18]. Стосовно вищезазначеного, В. Маєвський пише: *«Невелике військо, яке утримувалося на одній четвертій частині прибутків з королівських маєтків, у 1624–1644 рр., завдяки використанню взаємодії кінноти, піхоти, артилерії та обозів, досить добре справлялося навіть з кількісно сильнішими противниками, які, маючи добру кінноту, однак не мали у своєму розпорядженні вогневої сили (татари) або, маючи добру піхоту і обози, користувалися нечисленною чи неякісною кіннотою (козаки). Козацько-татарська угода, укладена 1648 р., спричинила поєднання обох згаданих факторів, що ліквідувало польську тактичну перевагу, яка до цього мала місце»* [4, с. 115]. Отже, під час козацьких повстань, які передували повстанню під керівництвом Б. Хмельницького, польська армія мала оперативно-стратегічну перевагу над повстанцями в ударній силі своєї кавалерії, оскільки українське козацьке військо було переважно піхотним. Через цю польську перевагу повстанці були приречені на поразку.

Б. Хмельницький врахував досвід збройної боротьби козацтва проти польської влади і вжив заходів, аби ліквідувати цю перевагу польської армії у кавалерії шляхом укладення союзної військової угоди (лютий-березень 1648 р.) із Кримом і залучення татарської кавалерії до складу української (козацької) армії. Оскільки після переходу реєстрових козацьких полків на бік Б. Хмельницького поляки не мали піхоти, рівноцінної українській (козацькій), а польська кіннота поступалася перед татарською у маневреності, то поєднання на полі бою козацької піхоти з та-

тарською кіннотою обернулося для польської армії катастрофічною поразкою. «В цих умовах великої кількісної переваги об'єднаних сил, – пише В. Маєвський, – наявність у ворога високорухливої татарської кінноти примусила великого гетьмана Миколу Потоцького відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а наявність козаків, які мали у своєму розпорядженні значну вогневу силу, примусила підвищувати свою оборонну та вогневу силу за рахунок використання возів і спішуванням кінноти. Отже: поляки втратили вагомий фактор переваги у вигляді ударної сили своєї кінноти...» [4, с. 115]. Ситуацію, що склалася, В. Маєвський визначив як «кризу польського воєнного мистецтва 1648–1649 рр.» [4, с. 115–119].

На інший соціальний фактор, який забезпечив перемоги української (козацької) армії над польською, дав відповідь автор цих рядків, відтворивши концепцію виснажування (вимотування) ворога, розроблену Б. Хмельницьким як складову частину його воєнної доктрини² і провідним напрямком боротьби проти Речі Посполитої. Основними оперативно-стратегічними напрямками цієї концепції він обирає маневрове блокування (напередодні та в ході битви) основних комунікацій на території ворога (переправ, шляхів сполучення, фортець) та залучення до боротьби проти нього широких мас населення. Всебічна підтримка української армії народом України – основний, визначальний стратегічний напрямок у цій концепції. На думку В. Маєвського, це призвело до неспроможності польської армії «заволодіти Україною Хмельницького», бо козацьке військо, завдяки підтримці з боку народних мас, негайно відроджувалося після кожної поразки [4, с. 118].

Відповідь на етнічний фактор, який забезпечив блискучі перемоги Б. Хмельницькому, вперше теж дав автор цих рядків [9, с. 333–387]. Він показав, що наше козацтво виникло як субетнос, тобто як складова частина українського етносу і його домінанта. Упродовж 150 років (з кінця XV ст. до середини XVII ст.) цей субетнос, формуючись, перебував у фазі «піднесення» з пануючим імперативом пасіонарної поведінки: «*Будь тим, ким ти мусиш бути!*». За таких умов колективне «ми» настільки задавлювало ідивідуальне «я», що на козацьких радах рішення ухвалювалося не «за згодою більшості», а «за загальною згодою», коли незгодних могли знищити фізично. Це забезпечувало максимальну згуртованість козацтва, почуття обов'язку й жертвності, а також високу армійську дисципліну. Прикладом такої жертвності й дисциплінованості є бій полку смертників з 300 козаків, які своїми життями прикрили відступ української армії з-під Берестечка.

Водночас слід зазначити, що під впливом козацтва (під впливом його «пасіонарної індукції») відбулося етнічне пробудження мешканців Центральної і Східної України із згаданим імперативом пасіонарної поведінки: «*Будь тим, ким ти мусиш бути!*». Іншими словами, у революційний процес і його збройну боротьбу включилася вся Україна, формуючи селянські повстанські загони й полки, а також надаючи всебічну допомогу українській армії. Отже, етнічний фактор був одним із чинників переможного ходу Визвольної війни протягом 1648–1649 рр. [9, с. 373, 374].

Підсумовуючи, зазначимо, що провідними факторами перемоги Б. Хмельницького у битвах Визвольної війни протягом 1648–1649 рр., є, по-перше, етнічне пробудження українців на основі козацького етногенезу; по-друге, поєднання на

²Доктрина (лат. doctrina – вчення) – прийнята в державі система поглядів на сутність, мету, характер можливої війни, на підготовку до неї держави і збройних сил, а також на способи її ведення. Відповідно до мети, яку переслідує керівництво держави з питань воєнної політики, формується спрямованість воєнної доктрини (оборонна, наступальна, національно-визвольна та інші), яка, у свою чергу, визначає напрями побудови збройних сил. До складу воєнної доктрини належать такі питання, як організаційна структура, озброєння та спорядження війська, його бойова підготовка, розробка відповідних способів збройної боротьби проти ворога, а також інші питання будівництва збройних сил [1, с. 240].

полі бою української козацької піхоти, сильною своїм мушкетно-артилерійським вогнем, із високорухливою татарською кіннотою; і, по-третє, застосування концепції виснажування (вимотування) ворога.

Б). Дослідницька програма

Оскільки історія воєнного мистецтва тісно пов'язана з іншими складовими частинами воєнної історії, то стан розробленості воєнного мистецтва у Визвольній війні може бути визначений лише у контексті розробленості цих складових частин. З цією метою вищенаведений зміст воєнної історії обмежимо хронологічними рамками Визвольної війни, внаслідок чого отримаємо інструмент методології дослідження цієї війни у вигляді відповідних розділів: історія війни, її воєнне мистецтво, побудова збройних сил, їх озброєння та ін. (рис. 1). Обрана методика дослідження війни має системний характер, тобто вона вписується в дослідницький метод системного підходу, який став відомий нашим вченим із 1969 р. У зв'язку з цією подією Л. Гумільов зазначив: *«Природознавці прийняли системний підхід із радістю, а гуманітарії його ігнорували. Це не випадково: філософи та історики черпають первинні знання з писемних джерел, а в них про системні зв'язки немає жодного слова. Із їхнього погляду, системи – видумка, до того ж безкорисна»*. А далі вчений пише: *«Наш час позначився потужним зрушеннями у галузі наукової методики: з'явився системний підхід, при якому увага дослідника перенесена з елементів дослідження на зв'язки між ними. Ця методика дозволяє залучити дані, які здаються нібито далекі від теми вивчення і тим самим дозволяють заповнити прогалини в історії Східної Європи. Завдяки системному методу з'явилась можливість позбавитися від міфотворення – хвороби науки, яка виникає при обмеженій інформації щодо сюжету, коли не вивчені теми заповнюються вигадками історика»* (виокремлено. – І. С.) [3, с. 22, 24, 495, 496].

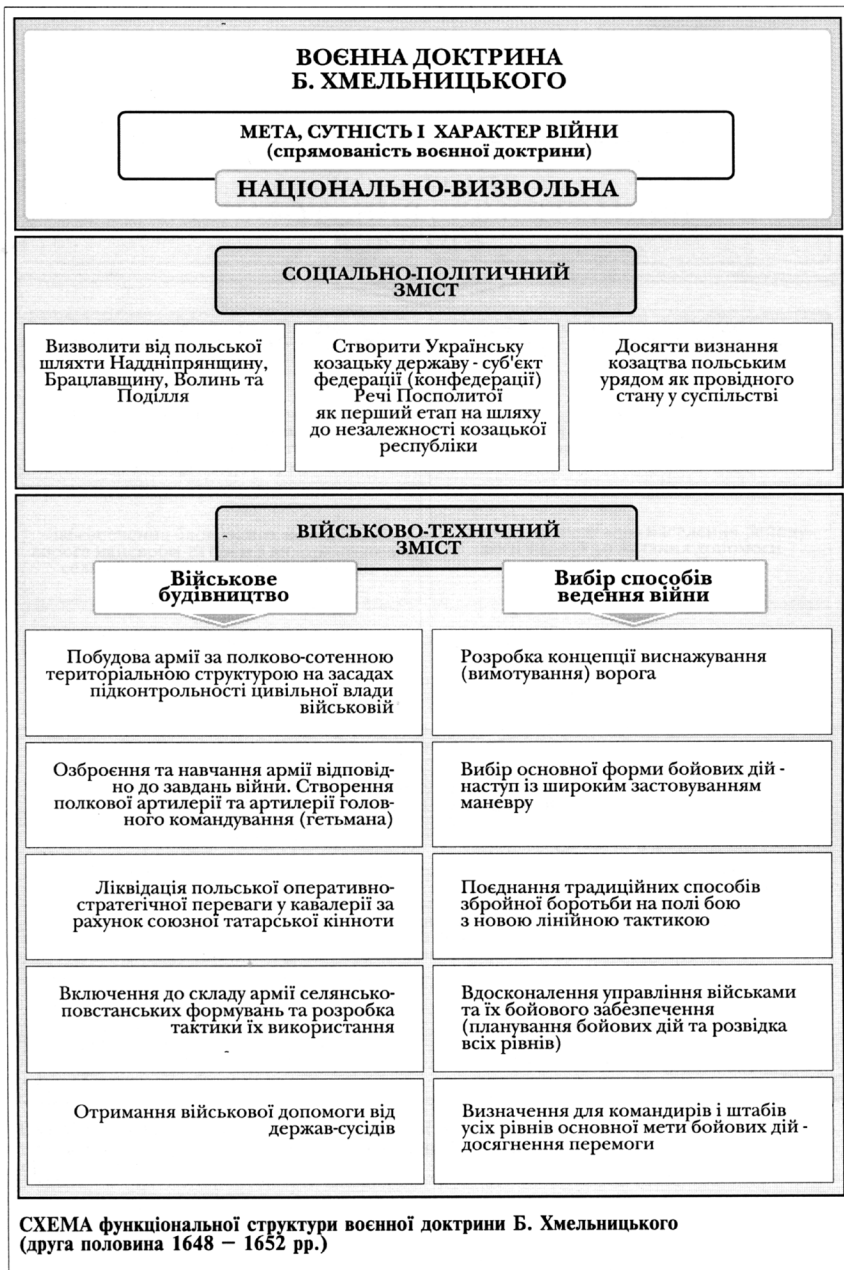

Отже, ця методика дозволяє найбільш аргументовано, повно і без міфотворчості визначити будь-який розділ війни, оскільки він досліджується в контексті зв'язків з іншими складовими її частинами (розділами). Водночас за своїм змістом ця методика не поступається перед існуючими, зокрема тією, яку пропонує відомий російський воєнний історик Є. Разін:

«При дослідженні тієї чи іншої війни, – пише вчений, – у першу чергу визначаються її рушійні сили, а потім розкривається стратегічний зміст основних періодів війни; досліджується хід війни – зосередження і розгортання військ, бої, операції, битви; вивчається розвиток озброєння і бойової техніки у ході війни та зміни форм організації армії, виявляються особливості стратегії, оперативного мистецтва та тактики; визначаються причини перемог і поразок; висвітлюється роль даної війни у розвитку воєнного мистецтва» [5, с. LXVII].

Розпочинаючи роботу над дослідженням такої важливої ділянки війни, як воєнне мистецтво, автор зіткнувся зі значними труднощами, які полягають у тому, що відсутні методологія і дефініційний апарат розробки цієї проблеми, бракує оперативно-тактичних нормативів використання військ, тактико-технічних характеристик зброї, спорядження та оснащення української козацької армії і т. ін. У зв'язку з цим автор вимушений був самотужки шукати оптимальних напрямків і шляхів дослідження воєнного мистецтва у Визвольній війні. Частково вирішення цього завдання було підказано саме змістом воєнного мистецтва, яке є теорією і практикою підготовки і проведення воєнних дій. До того ж теорія воєнного мистецтва є частиною воєнної науки. Крім того, основні вихідні положення воєнного мистецтва проявляються у його принципах, які є загальними для воєнних дій стратегічного, оперативного та тактичного масштабів, оскільки в них знаходять виявлення шляхи практичного застосування законів війни через підпорядкування тактики оперативному мистецтву, а останнього – стратегії [1, с. 140].

Отже, для розробки означеної проблеми необхідно застосувати такий методологічний інструмент, який би дозволив на наукових засадах прослідкувати вищезазначені загальні принципи теорії і практики воєнного мистецтва у Визвольній війні. **Автор дійшов висновку, що таким інструментом може бути відтворена система поглядів (воєнна доктрина) Б. Хмельницького на підготовку і проведення війни проти Польщі (рис. 2).** Цей висновок ґрунтується на тій підставі, що зміст і спрямованість воєнної науки залежать від воєнної доктрини, а дані воєнної науки використовуються для розробки воєнної доктрини [1, с. 137]. Оскільки теорія воєнного мистецтва є частиною воєнної науки (а отже, і воєнної доктрини), то на основі відтвореної воєнної доктрини Б. Хмельницького створюються умови для визначення закономірностей у виборі загальних (оперативно-стратегічних) напрямків збройної боротьби проти ворога, тобто **теорії** проведення **воєнних** дій (у межах війни), а також тих, які виникли (підпорядковуючись першим) за рахунок змін у побудові (організаційній структурі) та озброєнні української армії (оперативно-тактичних) і віддзеркалюють **практику** проведення **бойових** дій (у межах окремих битв) у **загальному вигляді** (рис. 2). Для визначення **практики** проведення реальних **бойових** дій у **конкретному вигляді**, необхідно у руслі обраних загальних напрямків збройної боротьби провести, спираючись на діалектичний зв'язок між озброєнням, структурою війська та способами дій, реконструкцію оперативно-тактичних характеристик основних битв та окремих боїв (рис. 1). Водночас для всебічного визначення цих характеристик велике значення має аналіз воєнно-політичної (оперативно-стратегічної) обстановки, що передувала кожній битві і на фоні якої вона відбулася. Іншими словами, необхідно воєнні (бойові) дії розглядати у контексті подій, ситуацій і процесів історії війни (рис. 1).

Підсумовуючи, зазначимо, що для реконструкції воєнних дій (у межах війни) і бойових дій (у межах битви) застосовується **структурно-функціональний аналіз та імітаційне моделювання** можливості подій у рамках історичних аналогій і комплексного підходу до залучення та використання воєнно-історичних фактів, а також принцип ідентифікації свідомості дослідника із свідомістю Б. Хмельницького. Унаслідок цієї роботи: **а)** відтворена його воєнна доктрина, що дозволяє визначити стратегічні напрями війни; **б)** відтворена концепція виснажування (вимотування) ворога, розроблена Б. Хмельницьким як складової частини його воєнної доктрини і провідного напрямку боротьби проти Речі Посполитої, яка дозволяє визначити його оперативно-стратегічні задуми перед битвою і оперативно-тактичні задуми під час битви (рис. 3); **в)** реконструйовані зміни в еволюції організаційних структур козацького війська та його озброє-

ні, які дозволяють відтворити способи збройної боротьби на полі бою і отримати оперативно-тактичні та тактичні характеристики бойових дій (у межах битви), які були сплановані і реалізовані Б. Хмельницьким та його штабом. Водночас, **по-перше**, враховується, що у тактичній ланці безпосередніми виконавцями бою (битви) вносилися, залежно від конкретних умов, свої рішення та способи їхньої реалізації; **по-друге**, оскільки тактика підпорядковується стратегії, то визначення оперативно-тактичних характеристик битви дозволяють виявити їхній зв'язок з оперативно-стратегічними характеристиками воєнних дій у межах війни.

Щоб визначити витоки того нового у способах збройної боротьби, що вніс Б. Хмельницький у ході Визвольної війни, за об'єкт порівняння автор обрав аналіз воєнного мистецтва західноєвропейських армій, зокрема учасниць Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), козацьких повстань 1591–1638 рр., а також воєнної доктрини і організаційної структури збройних сил Базавлуцької Запорозької Січі (1590–1638 рр.), яка передувала Визвольній війні.

Безперечно, за часів Б. Хмельницького термін «воєнна доктрина» не використовувався, але система поглядів на війну і способи її ведення, тобто те, що складає зміст сучасної воєнної доктрини, завжди існували у козацькому середовищі, фіксувалися у статутах та досвіді командирів (наставників). У праці поняття воєнної доктрини використовується як інструмент методології дослідження.

Досвід автора з дослідження битв Визвольної війни засвідчив, що існують у цьому процесі дві складні проблеми, які потребують для їхнього вирішення ефективного методологічного забезпечення: **а)** висвітлення воєнного мистецтва в битві; **б)** визначення територіальної локалізації битви. Для вирішення першої проблеми автором запропонована вищевикладена ефективна методика дослідження воєнного мистецтва в битвах Визвольної війни. Що ж до вирішення іншої проблеми, то загальної методики визначення територіальної локалізації битв запропонувати неможливо. Це викликано тим, що кожна битва має свій характер воєнних дій, а також свої територіальні особливості її проведення і тому потребує індивідуальної методики визначення її територіальної локалізації. Складність вирішення цієї проблеми полягає ще й в тому, що всі битви відбулися біля перевозів (переправ) через річки і на чорноземному ґрунті (за винятком битви під Берестечком), який століттями обробляла людина, або будувала дамби у зручних для цього місцях (пологі береги, вузьке річище, мілке дно), унаслідок цього назавжди втрачені матеріальні залишки битви. Єдине, що не вдалося людині знищити – це мушкетні та пістолетні кулі. Вони відливалися з олова або свинцю і за століття так почорніли, що не можна відрізнити їх від грудочок землі, але електромагнітний металощукач швидко й безпомилково їх виявляє. Рівень концентрації куль свідчить про інтенсивність бою, що тут відбувся, але його адресність визначається аналізом знахідок та науковою гіпотезою щодо події, яка перевіряється археологічною розвідкою. Водночас слід зазначити, що археологічній розвідці повинна передувати наукова гіпотеза, а не навпаки.

Підсумовуючи, зазначимо, що суцільний аналіз воєнних дій за період 1648–1652 рр. дозволив виявити в них на оперативно-стратегічному рівні такі закономірності:

– цілеспрямованість, побудовану на загальних рисах українського воєнного мистецтва середини XVII ст., в яких спостерігається маневрене блокування комунікацій (шляхів сполучення, переправ, фортець) на території ворога з метою його ослаблення напередодні битви та вибір вигідного району для її проведення з мінімальними втратами. Додатково, для ослаблення ворога шляхом протидії йому, залучались місцеве населення та селянсько-повстанські формування (протягом кампанії), а також використовувалися людські і матеріальні резерви всього народу України (протягом війни).

Вищевиявлена закономірність дала підстави автору розробити концепцію **виснажування (вмотування) ворога, яку обрав Б. Хмельницький за провідний напрям боротьби проти Польщі. Ця концепція була складовою частиною його воєнної доктрини;**

– широкомасштабність та оперативно-стратегічну вагомість союзної кримськотатарської допомоги, що спростовує звинувачення, якими рясніє українська історіографія на адресу кримського хана Іслам-Гірея III у зрадництві та підступності у вказаний період союзних відносин. Для визначення кількісного складу татарських військ та масштабів їх участі у бойових діях автор розглянув організаційну структуру збройних сил, а також воєнну доктрину Кримського ханства середини XVII ст.

Методологічну базу праці складають дослідницькі методи: історико-системний з його структурно-функціональним аналізом; принцип ідентифікації свідомості дослідника із свідомістю історичної особи; імітаційне моделювання і наукова реконструкція подій; висунення й перевірка наукових гіпотез; широке застосування перевірки джерел розрахунками у часі³ і просторі, а розрахунків – повідомленнями джерел.

³Всі дати у монографії подані за новим літочисленням, тобто за Григоріанським календарем.

У праці використовуються дефініційний апарат і періодизація бойових дій, які склалися у сучасній російській та польській військово-історичній науці. Водночас зазначимо, що оскільки військовий дефініційний апарат XVII ст. розроблений недостатньо, автор цих рядків вимушений з деякою обережністю застосовувати до характеристики бойових дій Визвольної війни сучасну військову термінологію.

Бібліографічні посилання

1. Военный энциклопедический словарь. – М., 1984.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы : в 3 т. – М., 1954. – Т. 2.
3. Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб., 2003.
4. История военного дела в Польше: избранные вопросы. – Варшава, 1970.
5. Разин Е. А. История военного искусства : в 5 т. / Е. А. Разин. – М., 1961. – Т. 1.
6. Разин Е. А. История военного искусства : в 5 т. / Е. А. Разин. – М., 1961. – Т. 3.
7. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: [моногр.]. Кн. перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1996.
8. Стороженко І. С. Тугай-бей – побратим Богдана / І. С. Стороженко // Козацтво. – 1993. – № 1.
9. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. [моногр.]. Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
10. Строчков А. А. История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество / А. А. Строчков. – М., 1955.

Надійшла до редколегії 15.10.2012

УДК [930.1 + 94] (47) «1762/1796»

М. А. Руднєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОГРАММА ЕКАТЕРИНЫ II В РУССКОЙ ДОСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: ИСТОКИ «КОНСЕРВАТИВНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ»

На матеріалі праць російських істориків і правознавців (Г. В. Плеханов, О. О. Кізеветтер, Ф. В. Тарановський) здійснено аналітичний огляд ідейно-концептуальних витоків «консервативної» ідентифікації соціально-політичної програми Катерини II в історіографічній традиції.

Ключові слова: Катерина II, ідеологічна програма, російська історіографія, консерватизм, інтерпретація.

На материале работ русских историков и правоведов (Г. В. Плеханов, А. А. Кизеветтер, Ф. В. Тарановский) осуществлен аналитический обзор идейно-концептуальных истоков «консервативной» идентификации социально-политической программы Екатерины II в историографической традиции.

Ключевые слова: Екатерина II, идеологическая программа, русская историография, консерватизм, интерпретация.

The ideological and conceptional fundamental of the conservative identification of the Catherine's II socio-political programme were examined and analyzed on this article/

Key words: Catherine II, ideological programme, Russian historiography, conservatism, interpretation.